

19. yüzyıl Kayseri kiliseleri için koruma önerileri

Şeyda GÜNGÖR AÇIKGÖZ*, Zeynep AHUNBAY

İTÜ Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Taşkışla, 34437, Taksim, İstanbul

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı gayrimüslimler için 19. yüzyıl, önemli değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Batılılaşma hareketleri ve diğer gelişmelerin devamında yayınlanan Tanzimat Fermanı ile tanınan haklar, bu yüzyılda ticari etkinliklerini artırarak ekonomik düzeylerini yükselten gayrimüslimlere çok sayıda yeni kilise yapabilecekleri bir ortam hazırlamıştır. Önemli oranda Ermeni ve Rum nüfusu barındıran Kayseri de bu gelişmelerden etkilenmiştir. Yapı ustaları ve mimarları ile tanınan kent bu dönemde, ayrıntılarda Batı etkilerinin izlenebildiği kiliselerle donatılmıştır. Mübadele ve tehcirle terk edilen, vandalizm, kötü kullanım ya da bakımsızlık gibi nedenlerle hasar gören bu kiliseler, dönemlerinin sosyal ve mimari yapısını yansıtan birer belgedir. Kent dokusuna yaptıkları estetik katkı ise korunmalarını gerekli kılan bir diğer nedendir. Çalışmanın, bu etkenlerle yönetilen amacı; daha önce envanteri yapılmamış söz konusu kiliselerin tespiti, fotoğraf ve rölövelerle belgelenmesi, bugünkü durum ve korunma problemlerinin belirlenmesi ve koruma önerileri geliştirilmesidir. Kiliseleri, buldukları yerleşimlerle birlikte değerlendirmeyi amaçlayan öneriler; yasal ve örgütsel boyutları, kaynak sağlanması, girişimcilerin birikim ve deneyimleri vb. açılardan da ele alınmış, onarım ve yeniden işlevlendirme önerileri geliştirilirken ise yapıların özgün mimari karakterlerinin bozulmamasına özen gösterilmiştir. Yerleşimlerin birbirleri ve kent merkezi ile ilişkileri, mimari ve doğal dokularının sürekliliği göz önüne alınarak, kentin tanıtımı ve sosyal-kültürel hayatının canlandırılmasını hedefleyen rotalar belirlenmiştir. Bu rotalarda yer alan kiliselerin kültür, eğitim, toplantı vb. işlevlerle kullanılmalrı önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: 19.yüzyıl, kilise, Kayseri, koruma, yeni işlev, Tanzimat Fermanı.

*Yazışmaların yapılacağı yazar: Şeyda GÜNGÖR AÇIKGÖZ. seygun@erciyes.edu.tr; Tel: (352) 245 35 69.

Bu makale, birinci yazar tarafından İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Restorasyon Programında tamamlanmış olan "Kayseri ve çevresindeki 19. yüzyıl kiliseleri ve korunmaları için öneriler" adlı doktora tezinden hazırlanmıştır. Makale metni 25.04.2007 tarihinde dergiye ulaştırılmış, 28.06.2007 tarihinde basım kararı alınmıştır. Makale ile ilgili tartışmalar 01.02.2009 tarihine kadar dergiye gönderilmelidir.

Conservation proposals for the 19th century churches in Kayseri

Extended abstract

The history of Christian population in Kayseri, dates back to the times when Christianity was still a secret religion. Armenians and Greeks continued their existence under the protection of the Ottoman Empire. Their influence and role (who were mostly occupied with trade and crafts), on the urban culture and the formation of urban fabric was remarkably high. Although Ottoman state offered freedom to the non-muslims in their beliefs, traditions and identities, their daily life is controlled by certain rules. Their architectural activity was restricted; such that construction of new churches was not allowed, restorations were only possible by permission from the sultan, and domes and bell towers were prohibited. Westernisation movement and pressures of Europe and Russia resulted in the declarations of Tanzimat and Islahat, offering great changes in the lives of non-muslims. These developments gave non-muslims the statute of minority. This statute enabled them to express their economic and cultural accumulation, best probably by means of church building. Another development was the desolation of the Ottoman state system for a long time, which gives rise to the activities of missionaries. Thus, in addition to the Gregorian and Orthodox churches, Protestants and Catholics also started to have their churches. About the 130 churches at the end of 19th century can be considered as the reflections of these changes in Kayseri.

However, the events which enabled the construction of the churches led to a chaos in time and ended up in deportation of Armenians, and the population exchange between Greeks in Anatolia and Muslims in Greece, which meant abandonment of churches. Some of them were demolished by vandalism, pillage or urbanisation. The surviving churches were gone under private ownership, and used in different functions harming their architectural identity, without regarding their documentary, artistic, historical and cultural heritage value. Another danger these churches face is dilapidation. All of the churches which still stand today exhibit damages due to above mentioned factors. These churches with the European and Istanbul influences they exhibit are the noticeable examples of westernisation in Kayseri, reflecting the socio-economic structure and the architectural character of their period. In addition to

their documentary value, they also make great artistic contributions to the urban fabric. These values necessitate preserving these buildings which structured the thesis. The phases of the study can be summarised as; the survey of the churches in and around Kayseri, depiction of their physical characteristics and the analysis of the social and physical structure of the settlements they were in, defining their existing conditions, assessment and discussion of conservation problems and methods. The survey and the literary sources revealed that 39 churches are still standing and 56 are demolished. Existing churches were grouped into four categories according to their state of preservation; a) well preserved, b) badly preserved, c) preserved with major changes and d) partially existing. Badly preserved churches form the core of the thesis. Churches under this category were measured and drawn to 1/200 scale, examined in detail regarding their location, history, plan schema, construction techniques, decoration, and their damage levels. Churches in other categories were studied by presenting the existing drawings and photographs, in order to define their position in the church architecture of the Kayseri region.

Beginning with the discussion of conservation problems the proposals are developed considering the headings like; legal and institutional dimensions, economic resources and the present facts of the persons who are concerned. The restoration and re-use proposals for each building are developed considering the least intervention in order to preserve the original architectural characteristics. The conditions and needs of the settlements are the other important factors. Yet, the current social structure of the environment is not suitable to re-use the churches. The proposals exceed the scale of the each settlement because other dimensions like the relationship between the settlements and the city centre and architectural, social and natural characteristics are also considered. Grouping these settlements with these considerations defines some excursion routes that would be effective in improving the cultural life of Kayseri. While the churches in these routes are planned to be kept alive by cultural functions, proposals are developed according to the particular needs of the settlements for the other churches departed from the excursion routes.

Keywords: 19th century, church, Kayseri, conservation, new function, Tanzimat.

Giriş

Anadolu'nun en eski yerleşmelerinden biri olan Kayseri, yayılmaya başladığı ilk dönemlerinden itibaren Hıristiyanlığın önemli yerleşim alanlarından biri olmuştur. Kentteki varlığını 20. yüzyıl başlarına kadar koruyan Hıristiyan nüfus, Ermeni ve Rumlardan oluşuyordu. Türkçe konuşup yazan Kayseri'li gayrimüslimler daha çok, ticaret, zanaat, mimarlık alanlarında kendilerini göstermekteydi.

Osmanlı İmparatorluğu, yönetimindeki gayrimüslimlerin yeni kilise yapmalarını yasaklamış, eski kiliselerin onarımını padişah iznine bağlamıştı (Soykan, 2000). Onarım izinleri, yapının eski halini aynen koruması koşuluyla verilir, onarım talebinden sonra kentin mimarbaşından bir rapor hazırlaması istenirdi (Çadırcı, 1997). Onarımın gerekliliği araştırılır, mevcut durum tespit edilirdi (Soykan, 2000). Onarımdan sonra yapılan ikinci keşifte; yapının eski durumuna uygunluğu ve herhangi bir ek yapı yapılmadığı belirlenirdi. Verilen izne uyulmadığı takdirde yapı yıkılarak, cemaate oldukça ağır bir para cezası verilirdi (Soykan, 2000). 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar devam eden bu sistem, eski kiliselerin, fazla değişmeden 19. yüzyıla ulaşmasını, Bizans döneminden kalan kiliselerin, konum ve mimari karakterlerini yüzyıllar boyu sürdürmelerini sağlamıştır (Karaca, 2001).

Tanzimat Fermanı'nın sağladığı haklarla cemaatler yoğun yapı faaliyetine girişmiş, kentler yeni dini yapılarla zenginleşmiştir. Kayseri'li gayrimüslimler de ekonomik birikimlerini, yapı usullerini ile birleştirerek kente çok sayıda kilise kazandırmışlardır. Bu dönemde, Ortodoks ve Gregoryen kiliselerinin yanı sıra, misyonerlerin etkisiyle Protestan ve Katolik kiliseleri de inşa edilmiştir. Genel olarak yerel yapı teknikleri ve malzeme kullanımına bağlı kalan bu yapılar, ayrıntılarında Avrupa ve İstanbul'daki mimari ortamı izlemişlerdir.

Tehcir ve Mübadele ile sonuçlanan siyasi gelişmeler, bu kiliselerin işlevlerini yitirmelerine yol açmış; kullanılmayan yapıları bekleyen vandalizm, yağma ve bakımsızlık sonucunda pek çok kilise zarar görmüştür.

Bu yapılar dönemlerinin yapı tekniklerine, mimari ve sosyal ortamına, Kayseri'nin batılılaşma sürecindeki yerine tanıklık eden birer mimari belgedir. Gerek içinde buldukları olumsuz koşullar, gerekse bugüne kadar kapsamlı biçimde ele alınmamış olmaları, bu kiliselerin çalışma konusu olarak seçilmesinde etkili olmuştur. Amaç, mevcut kiliselerin tespit edilmesi, çizim ve fotoğraflarla belgelenmesi, korunma sorunları belirlenerek, çözüm önerileri geliştirilmesidir.

Kayseri kiliseleri

Levidis (1904), ve Alboyacıyan (1937) gibi bölgeyi tanıyan yazarların 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarına tarihlenen tanıklıkları, seyyahların gözlemleri, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi Arşivi'ndeki kayıtlar, Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler, şeriye sicilleri, Ermeni Patrikhanesi'nin Adliye ve Mezahip İşleri Nezaretine sunduğu liste (Safraşyan, 1966) ve 19. yüzyıla ait tapu kayıtları başta olmak üzere çeşitli kaynaklardan edinilen bilgiler değerlendirildiğinde, 19. yüzyılın sonlarında kent merkezi ve merkeze bağlı yerleşimlerde, 130'a yakın kilise olduğu tespit edilmiştir. Bugün, bazıları kalıntı halinde olmak üzere 39 kilise mevcuttur. Günümüze ulaşmayan kiliselerden ancak 56 sının; yeri ya da adı -ya da her ikisi- belirlenebilmiştir. Mevcut 39 yapının cemaatlere göre dağılımı; 18 Ortodoks, 16 Gregoryen, 1 Protestan kilisesi şeklindedir. Talas, Darsiyak ve Pınarbaşı'nda bulunan toplam dört kilisenin hangi cemaate ait olduğu kesin olarak belirlenememiştir.

Endürlük-Agia Triada, merkez-Surp Asdvadzadzin ve kilise işlevini sürdüren Surp Krikor Lusavoriç kiliseleri dışında, yapıların kitabeleri günümüze ulaşmamıştır¹. Belirlenebilen onarım/yenileme tarihlerinin Tanzimat Fermanı'ndan önceye; 1835-1837 yılları arasına yoğunlaşması, 1835 yılında gerçekleşen depremle açıklanabilir. Kilise yapımı ile ilgili kuralların büyük olasılıkla daha katı işletildiği 18. yüzyılın ilk yarısında, 1722-1730 yılları arasında yapılan onarım faaliyetle-

¹ Talas Panagia Kilisesi'nin kitabesinin, 90'lı yıllara kadar yerinde olduğu bilinmektedir (Türkmen, 2000).

rinin sıklığı da dikkat çekicidir. Bu onarımlarla 1717'deki şiddetli depremin (Erkiletlioğlu, 2000) yol açtığı yıkımlar arasında ilişki kurulabilir. Bununla birlikte, bu onarımların, imar faaliyetlerinin arttığı Lale Devri'nde, III. Ahmet'in hükümdarlığında gerçekleşmesi ve Nevşehir'de doğan Damat İbrahim Paşa'nın bu dönemde sadrazamlık makamında bulunması da durumu değerlendirmekte yardımcı olabilir.

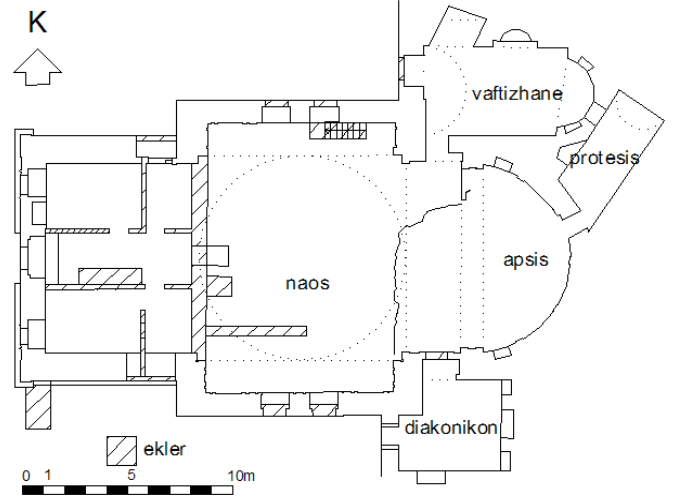
Bugüne ulaşabilen Kayseri kiliseleri, kent merkezi ve çevresindeki; Ağırnas, Darsiyak, Develi, Efkere, Endürlük, Germir, Gesi, İncesu, Karacaören, Muncusun, Nirze, Reşadiye, Rumkavak, Talas, Tavlusun, Taşlık, Tomarza, Vekse ve Zincidere yerleşimlerinde bulunmaktadır.

Mimari değerlendirme

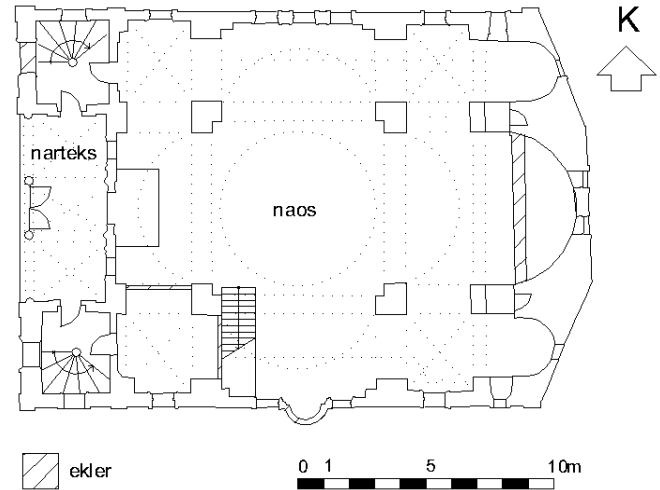
Plan özellikleri

Kayseri kiliselerinin çoğu, İstanbul Rum kiliseleri ve Anadolu'nun büyük bölümündeki Osmanlı dönemi kiliseleri gibi üç nefli bazilikal planlıdır. Pek çoğu, onarımlarla bugüne ulaşan yapılar, Karaca'nın yukarıda değinilen görüşü doğrultusunda, eski kiliselerin kalıtsal olarak devamı kabul edilebilir. Ancak, taşınan mimari karakterin köklerini, Krautheimer'ın iç ve doğu Kapadokya'nın erken Hıristiyanlık dönemi için değişmez şema olarak gösterdiği "haç planlı" kiliselerde (Krautheimer, 1965) bulmak oldukça güçtür. Şekil 1 ve 2'de Kayseri'deki haç planlı şemaya iki örnek olarak yer alan Efkere Surp Stepanos (1871) ve Talas Panagia (1886) kiliseleri ise, onarımlarla ayakta tutulan yapılar değil, yeniden yapım örnekleri olmaları dolayısıyla bu tartışmanın dışında kalmaktadır. Bugün mevcut olmayan ancak, gravürü ve Şekil 3'de de görülen fotoğrafından haç planlı olduğu anlaşılan Tomarza Surp Asdvadzadin Manastır Kilisesi, Anadolu'nun doğusunda yaygın olan; merkezi planlı ve tasarımın genellikle silindirik ya da çokgen kasnaklı bir kubbeye vurgulandığı (Sinclair, 1987) Ermeni kiliselerinin Kayseri çevresinde tespit edilebilen tek örneğidir. 11. yüzyılda Ermeni baş patrikliğinin bir süre Tomarza yakınlarına ta-

şınmasının, haç planlı şemanın bölgede tekrarlanmasında etkili olduğu düşünülebilir.

Şekil 1. Efkere Surp Stepanos Kilisesi zemin kat planı (Ş. Güngör Açıkgöz)

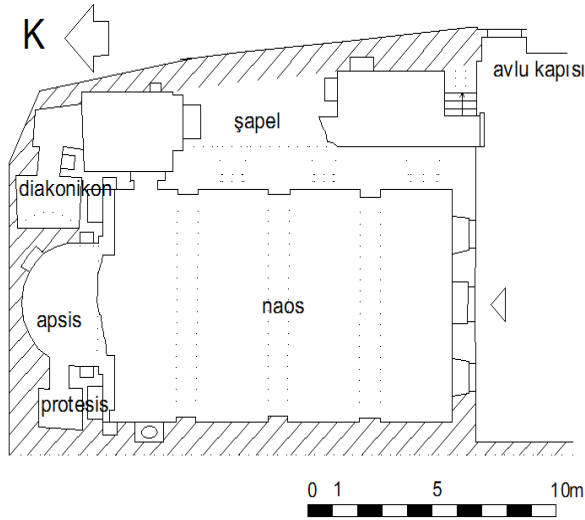

Şekil 2. Talas Panagia Kilisesi zemin kat planı (Ş. Güngör Açıkgöz)

Tavlusun Surp Toros (Şekil 4) ve Pınarbaşı kiliseleri ise, İstanbul Ermeni kiliselerinin çoğunda görülen tek nefli ve beşik tonozlu şemanın Kayseri'deki iki örneğidir. Kayseri gibi, üç nefli bazilikal planlı kiliselerin çoğunlukta olduğu Niğde'de de Tırhan Makrina Kilisesi tek nefli plana örnektir. Darsiyak'taki ismi belirlemeyen kilise (Şekil 5) ise, enine dikdörtgen planı ve duvar ayakları ile tanımlanan nefleri ile tümüyle ünik bir örnektir.

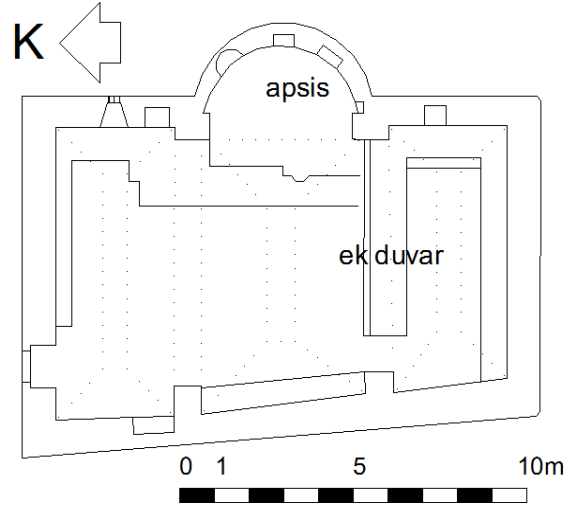
Şekil 3. Tomarza Surp Asdvadzadzin Kilisesi
(Alboyacıyan, 1937)

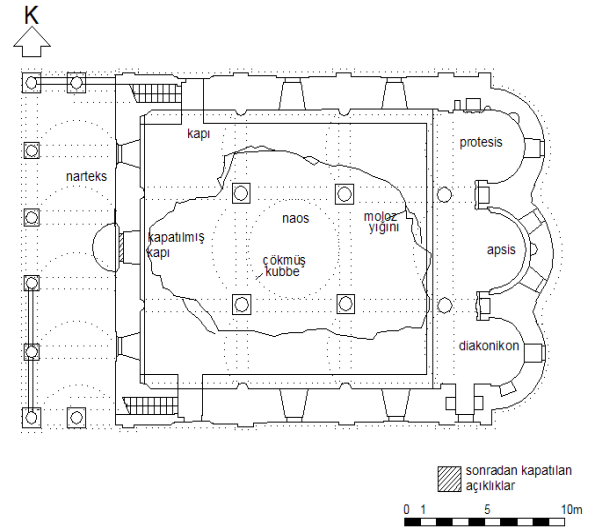
Şekil 4. Tavlusun Surp Toros Kilisesi
(Ş. Güngör Açıkgöz)

Giriş düzeni-Kayseri kiliselerinin girişlerinde genellikle, dikdörtgen planlı narteksler yer almaktadır (Şekil 6).

Endürlük Agia Triada (Şekil 7) ve İncesu Agios Dimitrios kiliselerinde ise narteksler naosu "u" biçiminde sarmaktadır. Vekse ve Talas Panagia (Şekil 2), Efkere Surp Stepanos (Şekil 1) ve Kiçikapı Surp Asdvadzadzin kiliselerinin narteksleri kapalıdır.

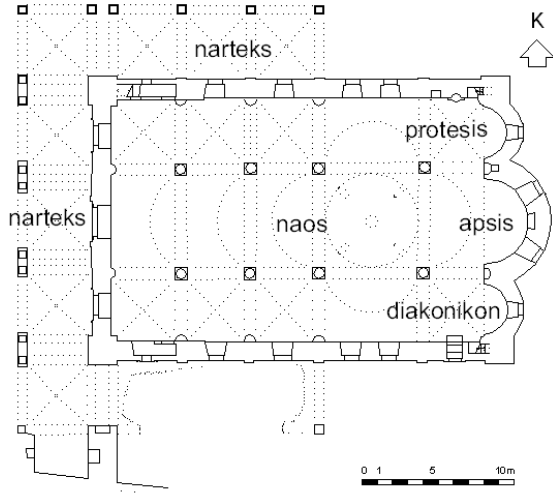

Şekil 5. Darsiyak- Kilise(Ş. Güngör Açıkgöz)

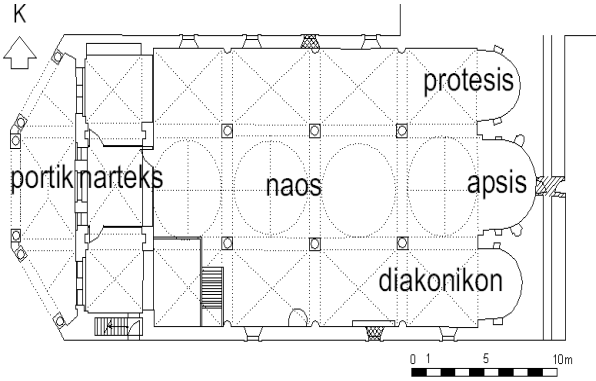

Şekil 6. Yanartaş Manastır Kilisesi zemin kat planı (Ş. Güngör Açıkgöz)

Surp Krikor Lusavoriç, Everek Surp Toros (Şekil 8) kiliselerinde, galerinin altında kalan bölüm narteks işlevini görmektedir. Galerileri bugüne ulaşamayan Tavlusun Surp Toros (Şekil 4), Darsiyak (Şekil 5), Reşadiye Panagia ve Kavaklı Köyü kiliselerinde de girişler benzer planlanmış olmalıdır. Everek Surp Toros (Şekil 8), merkezde Surp Krikor Lusavoriç ve Kiçikapı Surp Asdvadzadzin kiliselerinin (Şekil 9) girişleri ise portiklidir. Tavlusun Agios Basileos Kilisesi'nin (Şekil 10) kuzey girişindeki portik ise, Kayseri için sıra dışı bir uygulama olmakla birlikte, Niğde Küçükköy Kilisesi'nde de örneği görülmektedir.

Şekil 7. Endürlük Agia Triada Kilisesi
(Ş. Güngör Açıkgöz)

Şekil 8. Everek Surp Toros Kilisesi zemin kat planı
(Ş. Güngör Açıkgöz)

Şekil 9. Surp Asdvadzadzin Kilisesi
(Svajian, 1983)

Şekil 10. Tavlusun Agios Basileos Kilisesi
(Ş. Güngör Açıkgöz)

Doğu duvarının biçimlenişi- Kayseri kiliselerinde, apsis çoğunlukla dışa taşırılmıştır. Yanartaş Manastır Kilisesi (Şekil 6, 11) ve Endürlük Agia Triada (Şekil 7) Kilisesi'nde yan apsisler de dairesel duvarlarla dışa yansıtılmıştır² Agios Basileos Kilisesi'nin (Şekil 12) içte yarım daire, dışta beş kenarlı apsisi, bugüne ulaşanlar içinde, çokgen planlı olan tek örnektir. Germir Panagia, Surp Asdvadzadzin, Everek Surp Toros, Zincidere Agios İoannis Prodromos kiliselerinde ise doğu duvarı düzdür.

Şekil 11. Yanartaş Manastır Kilisesi
(Ş. Güngör Açıkgöz)

Üst kat- Kayseri kiliselerinde galeriler genellikle narteks üzerinde ve dikdörtgen planlıdır. Talas ve Germir Panagia (Şekil 13) ile Yanartaş Kilisesi'nde (Şekil 14) naosu tamamen saran, Agia Triada ve -izlerden anlaşıldığı üzere İncesu

² Kayseri'nin çevresindeki illerde de apsisin üçlü dairesel duvarlarla cepheye yansıdığı örnekler bulunmaktadır.

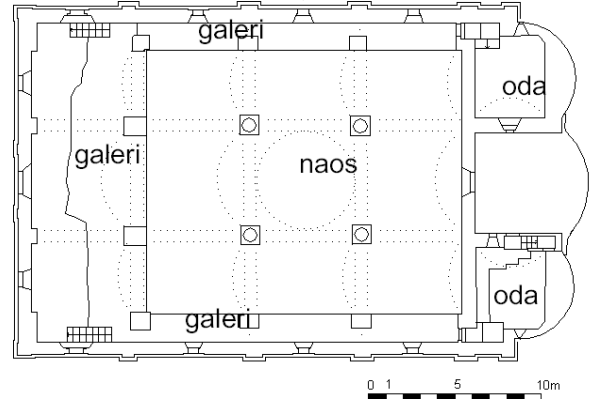
Agios Dimitrios kiliselerinde ise yarım kuşatan “u” biçimli galeriler bulunmaktadır³. Merdivenlerin konumu çeşitlilik göstermekle birlikte, daha çok girişe yakındır. Yan duvar cidarları arasına yerleştirilen merdivenlerle galeriye ulaşılan; Yanartaş (Şekil 6, 14), Agia Triada (Şekil 7), Agios Prokopios, Germir Panagia ve Everek Surp Toros (Şekil 8) kiliseleri, bu özellikleri dolayısıyla Diyarbakır Katolik Surp Sargis Kilisesi ve Niğde-Konaklı ve Nevşehir-Derinkuyu Başmelekler Kiliselerine benzemektedir. Tavlusun Surp Toros, merkez-Surp Asdvadzadin ve Surp Krikor Lusavoriç (Şekil 15), Efker Surp Stepanos kiliselerinde ise, İstanbul Ermeni kiliselerinde örneklerine sıkça rastlandığı gibi; galeriye dışarıdan ulaşılmaktadır.

Şekil 12. Tavlusun Agios Basileos Kilisesi
(Ş. Güngör Açıkgöz)

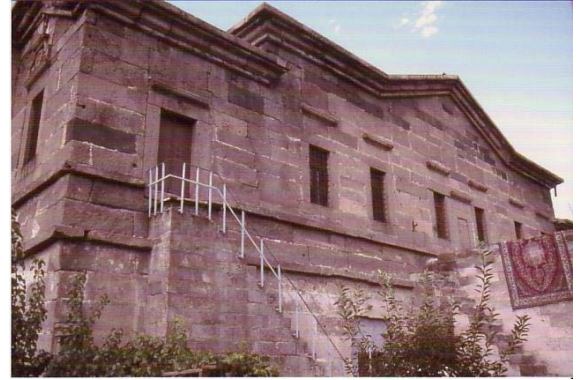

Şekil 13. Germir Panagia Kilisesi
(Ş. Güngör Açıkgöz)

Şekil 14. Yanartaş Manastır Kilisesi
(Ş. Güngör Açıkgöz)

Erken dönem Suriye kiliselerinde “üst kat köşe odaları” olarak adlandırılan mekânların (Teteriatnikov, 1988) benzerlerinin Yanartaş (Şekil 14), Endürlük, Germir Panagia ve Talas Panagia kiliselerinde görülmesi bölgedeki kilise tipolojisinin gelişimi açısından dikkat çekicidir.

Şekil 15. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi
(Ş. Güngör Açıkgöz)

Örtü sistemi-19. yüzyıl Kayseri kiliselerinin çoğunda, yan nefler beşik tonoz, orta nefin bemanın önündeki birimi kubbe ile örtülmüştür. Darsiyak Kilisesi (Şekil 5) tamamen, Talas Taksiarhis ve Zincidere Manastır Kiliselerinde ise yan nefler aynalı tonoz örtülüdür. Bütünlükleri fazla bozulmadan bugüne ulaşan kiliseler (Şekil 16) ve mevcut olmayan kiliselerin eski fotoğrafları, kubbelerin çoğunun yüksek kasnaklı olduğunu göstermektedir⁴.

³ Niğde Hasaköy Kilisesi’nde, Agios Dimitrios Kilisesi’ndekine benzeyen narteks ve galeri düzeni görülmektedir

⁴ Tuğlacı, İstanbul Ermeni kiliseleri içinde sadece Kuzguncuk Kilisesi’nin dıştan kubbeli olduğunu belirtmiştir (Tuğlacı,

Şekil 16. Germir Panagia Kilisesi
(Ş. Güngör Açıkgöz)

Agia Triada ve Talas Taksiarhis kiliseleri ise basık kubbeleriyle diğer kiliselerden ayrılmaktadır. Everek Surp Toros (Şekil 8) ve merkez-Surp Krikor Lusavoriç kiliseleri, orta nefi kubbelerle örten sistemleriyle dikkat çekmekte, Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi, ana kubbenin dört tarafındaki kubbeleriyle, bölgenin kilise örtü tipolojisini çeşitlendirmektedir.

Cephe düzeni

Kayseri kiliseleri; tek ya da iki katlı, yalın cephe düzenlerine sahiptir. İki katlı cephelerde, katlar arasındaki ayırım genellikle bir silme ile vurgulanmıştır. Batı cepheleri genellikle, altta üç ya da beş açıklıklı narteks ve üzerindeki üçgen alın duvarıyla biten galeriden oluşmaktadır. Surp Asdvadzadzin (Şekil 9), Surp Krikor Lusavoriç ve Everek Surp Toros kiliseleri'nin ön yüzleri, taşıdıkları Batı etkisini portikle yansıtmaktadır. Kayseri kiliseleri içinde 19. yüzyıl Batı üslubunun en belirgin görüldüğü yapılar, Efkere Surp Stepanos (Şekil 17) ve Talas Panagia (Şekil 18) kiliseleridir.

Doğu cepheleri, apsislerin dışa yansıyıp yansımasına bağlı olarak çeşitlilik gösterir. Kuzey ve güney cepheleri genellikle simetriktir. Kimi zaman plasturlarla bölümlenen yüzeylerde; yan girişler ve yapının iki ya da tek katlı olmasına bağlı olarak değişen pencere dizileri bulunmak-

tadır. Pencereler genellikle, düz söveli ve dikdörtgen biçimlidir. Ancak, kemerli ya da üstünde sağır kemer ya da alınlık bulunduran pencere türleri de az değildir Farklı tip pencerelerin aynı yapıda, hatta aynı cephede kullanıldığı da görülmektedir.

Şekil 17. Efkere Surp Stepanos Kilisesi
(Ş. Güngör Açıkgöz)

Şekil 18. Talas Panagia Kilisesi
(Ş. Güngör Açıkgöz)

Yapım teknikleri

Kayseri kiliselerinin ana yapı malzemesi tüftür. Duvarlar yanaşık derzli, çoğu bugüne ulaşmayan döşemeler, saltaşı kaplıdır. Kiliselerin neflerini ayıran taşıyıcılar; Agia Triada ve Agios Teodoros kiliselerinde ayaklar, diğerle-

1991). Bu durumda, Kayseri'deki kubbeli kiliselerin çokluğu özellikle dikkat çekicidir.

rinde taş sütunlardır. Yapılar, taş levhalarla kaplanan beşik ya da kırma çatı ile örtülmüştür. Kemer açılmalarını önlemek üzere demir gergiler kullanılmıştır. Merkezdeki Surp Asdvadzadzin ve Tavlusun'daki kiliseler dışında tüm kiliselerin cephelerinde kılıçlar görülmektedir (Şekil 19). Hemen hepsinde bulunan lokmalı pencere parmaklıkları, kandil halkaları ve kimi kiliselerde görülebilen onarım kuşakları (Şekil 20), kenet, zıvana gibi bağlantı öğeleri demirin kullanım alanlarıdır. Çoğu kilisede; galeri korkulukları, merdivenler ve pencere altına kadar yükselen duvar kaplamaları, bugüne izlerini bırakan ahşap öğelerdir. Tavlusun Surp Toros Kilisesi (Şekil 21) ve Muncusun'daki apsis kalıntısı, apsis yarım kubbesinde akustik küplerinin görülebildiği örnekler olarak önem taşır.

Şekil 19. Everek Surp Toros Kilisesi'nden kılıç örneği(Ş. Güngör Açıkgöz)

Şekil 20. Yanartaş Manastır Kilisesi'nde onarım kuşakları (Ş. Güngör Açıkgöz)

Şekil 21. Tavlusun Surp Toros Kilisesi, apsis bezemesi ve akustik küpleri (Ş. Güngör Açıkgöz)

Üslup ve bezeme özellikleri

19. yüzyılın sonlarına doğru, Kayseri kiliselerinde yerel üslupların azaldığı ve yapıların Batılı karaktere büründüğü izlenmektedir. Bu gelişim en olgun halini, gerek bölge tipolojisinden farklı olarak haç planları, gerekse klasik canlandırmaların ağırlıklı olduğu cepheleriyle Efkere Surp Stepanos (Şekil 1, 17) ve Talas Panagia (Şekil 2, 18) kiliselerinde kazanır⁵. Kent mimarisinin Batılılaşma sürecinde, bu iki kilisenin, cepheleriyle açıkça sergiledikleri sıçramaya karşın, Kayseri kiliselerini, bezemenin içte yoğunlaştığı, dışı sade yapılar olarak tanımlamak yine de daha doğru olacaktır. Bu noktada, Tavlusun Surp Toros (Şekil 21) ve Tomarza Boğos Bedros Kiliseleri iç ve dış karşıtlığını en belirgin biçimde açığa vuran örneklerdir.

Bölge kiliselerinin içi, sıva üstü boyama tekniğinde bezenmiştir. Ermeni kiliselerinde genellikle bitkisel ve geometrik motifler, Rum kiliselerinde ise dini konu ve figürler içeren resimler, özellikle örtü öğelerinde yoğunlaşmıştır. Karaca, bitkisel motiflerin örtü sisteminde yoğun olarak kullanılmasını, Bizans'taki, sonsuzluk ve gökyüzü ile ilişkilendirilen uygulamanın devamı olarak değerlendirmektedir (Karaca, 2002).

⁵ İlder, "portal ve portal düzeni, üçgen çatılar, pencereler, pencere profilasyonları, çifte sütunceler, kemer eğrileri, bazı süs kuşak ve motifleri" vb. öğeleri, bölgenin çağdaş kilise mimarlığına atfederek, bu özelliklerin camilere de yansıdığına değinir ve bu özelliklere iki renkli taş kullanımını ve taş işçiliğindeki tekniği de ekler (İlder, 1977).

Kayseri kiliselerinin korunma durumları

Korunma durumları açısından Kayseri kiliseleri dört grupta değerlendirilebilir.

Birinci grup-yapısal özellikleri ve bugünkü kullanımları bakımından genel olarak iyi durumda olan kiliselerdir. Kent merkezinde, halen kilise olarak kullanılan Surp Krikor Lusavoriç, askeriyenin toplantı salonu olarak kullanılan Zincidere Aziz Prodromos ve cami olarak kullanılan Everek Surp Toros, Taşlık Agios Georgios ve Kavaklı'daki Agios Basileos Kiliseleri olmak üzere 5 adet yapı, korunmuş kiliseler grubunu oluşturmaktadır.

İkinci grup-mimari bütünlükleri ya da bugünkü kullanımları bakımından iyi durumda olmayan ve acil çözüm bekleyen yapılardır. Darsiyak'ta Yanartaş Manastır Kilisesi ve ismi belirlenemeyen iki kilise, Efkere Surp Stepanos ve Surp Garabed Manastır Kilisesi, Endürlük Agia Triada, Germir Panagia ve Agios Teodoros, İncesu Agios Dimitrios ve Agios Efstatios, Nirze Surp Toros, Reşadiye, Vekse ve Talas Panagia, Talas'ta ismi belirlenemeyen bir kilise, Tavlusun Agios Basileos ve Surp Toros, Tomarza Boğos Bedros ve kent merkezindeki Surp Asdvadzadzin kiliseleri bu gruptadır. Fiziksel durumları iyi olduğu halde, yeni işlevlerinin iyi programlanmaması nedeniyle, buldukları yerleşimlerin sosyal hayatına etkin olarak katılamayan Zincidere Protestan ve Ağırnas Agios Prokopios kiliseleri de iyi korunamadıkları düşüncesiyle ikinci gruba dahil edilmiştir.

Üçüncü grup: İşlev değişikliğinin yol açtığı müdahalelerle büyük ölçüde değişikliğe uğrayarak özgün mimari niteliklerini yitiren yapılardır. Talas Taksiarhis, Karacaören Agios Georgios, Gesi Surp Asdvadzadzin, Pınarbaşı ve Çomaklı'da ismi belirlenemeyen üç kilise olmak üzere 6 adettir.

Dördüncü grup: Büyük bölümü yıkılan ve bugüne kalıntıları ulaşan; Germir Surp Stepanos, Talas ve Çukur Agios Nikolaos, Tomarza ve Fenese Surp Asdvadzadzin ve Muncusun'da

ismi belirlenemeyen bir kilise olmak üzere 6 yapıdan oluşmaktadır.

Kayseri kiliselerinin çoğunda örtüdeki bozulmalardan kaynaklanan hasarlar görülmektedir. Vandalizm, yağma ve bakımsızlık gibi nedenlerle yıkılan ya da tahrip olan örtü ve duvarlar, yapıları doğal etkilere açık bırakmıştır. Bu kiliselerde, suyun neden olduğu; çiçeklenme, yosunlanma, duvarların üst kısımlarındaki taşlarda aşınma ve yüzey kayıpları, derzlerin boşalması, sıva dökülmesi, içerideki duvar yüzeylerinde bezemelerin bozulması ve çatlaklar şeklinde kendini gösteren sorunlar mevcuttur.

Kiliselerin çoğunda görülen önemli bir sorun da, yapıların sonraki kullanımları sırasında yapılan ekler, kötü onarım ve yıkımlardır. Vandalizm ve yağma ile kiliselerin çevresindeki yeni yapılaşmalar, yapılara zarar veren diğer etkenlerdir.

Koruma önerileri

Kayseri kiliselerinin korunması için öncelikle, korumayı sürekli ve etkin kılacak önlemler alınması gerekmektedir. Bütün yapı türleri için geçerli olan bu durum, işlevlerini ve sahiplerini yitiren kiliseler için daha da önemlidir. Bu nedenle, öncelikle tescil kaydı bulunmayan kiliselerin, korunması gerekli kültür varlığı olarak tescil edilmesi ve yasal koruma altına alınması gerekir.

Bölgenin kültür mirası ile ilgili çalışmalar yapan; Lozan Mübadilleri Vakfı ve Çekül ile, Kapadokya'da kültür varlıklarının korunmasını amaçlayan tüm kurum ve örgütlerin yanı sıra, Unesco ve Icomos ile işbirliği yapılarak teknik destek sağlanmalı, yapıların onarım ve bakımında kullanılmak üzere maddi kaynaklar araştırılmalıdır.

Kiliselerin yapısal sorunlarının giderilmesi ve oluşabilecek başka hasarların önlenmesi konusunda gerekli önlemler alınmalı, onarımlarda; yetkin ve bilinçli kişilerden oluşan ekiplerin yer almasına özen gösterilmelidir.

Birinci grupta yer alan iyi korunmuş kiliselerin niteliksiz ekleri yapılardan ayıklanarak, yapıya

zarar vermediği görülen bugünkü işlevlerini sürdürmeleri sağlanmalıdır.

İkinci gruptaki, iyi korunmamış ve diğerlerinden daha acil çözüm bekleyen kiliselerin fiziksel sorunları giderildikten sonra, mimari bütünlüklerini bozmayacak yeni işlevlerle yaşatılmaları gereklidir. Yeni işlev seçiminde, ağır programlar yerine, kültür, sanat ya da eğitimle ilgili faaliyetlerin esas alınması gerekir. Ancak, kiliselerin bulunduğu yerleşimlerin bugünkü sosyal yapıları bakımından, bu tür kullanımlara gereksinim duymadıkları görülmektedir. Bu nedenle; konum, doğal ya da mimari doku sürekliliği vb. açısından birbirleriyle ilişkili olabilecek yerleşimler gruplanarak, daha geniş kapsamlı programlar önerilmiştir. Bu gruplamaya göre kiliselerin bulunduğu yerleşimler;

1. Darsiyak, Efkere, Özlüce, Gesi, Nirze ve Ağırnas
2. Tavlusun ve Germir
3. Reşadiye, Endürlük ve Zincidere olarak ele alınabilir.

Yukarıda gruplanan yerleşimlerdeki kiliselere önerilen yeni işlevlerin seçiminde, yapının mimari bütünlüğünün kollanması kadar, buldukları yerleşimlerin ihtiyaç ve koşulları da belirleyici olmuştur. Kiliselerin çevrelerindeki yaşama, yeni işlevleriyle etkin olarak katılmaları için, geçmişteki canlı sosyal ve kültürel hayatlarını bugün sürdürmeyen yerleşimlerin; birbirleri ve kent merkezi ile ilişkileri, mimari ve doğal karakteristikleri gibi başka etkenlerin de gözeteilmesi gerekir. Bu nedenle çoğu kilise için, bulunduğu yerleşimin sınırlarını aşan öneriler geliştirilmiştir. Kent merkezi ile ilişkileri, aralarındaki mesafe, doğal ya da mimari doku süreklilikleri gözetilerek gruplanan bu yerleşimler bütüncül olarak ele alınmış, bu gruplar, kentin doğal ve kültürel varlıkları ile tanıtımına katkıda bulunacak gezi rotaları olarak belirlenmiştir. Daha çok kentin kültür-sanat etkinlikleri için kullanılması önerilen kiliselerin, bu rotaları besleyen ve onlardan beslenen kilit noktaları olması önerilmektedir. Yoğun kent dokuları nedeniyle kendi başlarına bir bütün olan İncesu ve kent merkezi ile; çevredeki yerleşimlerle ilişkileri

zayıf, dışa kapalı bir merkez olan Tomarza ise tek tek değerlendirilmesi gereken yerlerdir. Rotaların dışında ayrıca ele alınması gereken bu yerleşimlerde, önerileri etkileyen kriter, doğrudan yerleşimlerin gereksinimleri olmuştur. Bu düşünceler doğrultusunda geliştirilen yeni işlev önerileri Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Kiliseler için yeni işlev önerileri

YERİ	KİLİSE	ÖNERİLEN İŞLEV
Ağırnas	Agios Prokopios	Toplantı/gösteri/sergi
	(Adı belirlenemedi)	Gençlik kulübü/köy toplantı salonu
Darsiyak	(Adı belirlenemedi)	Gülabru-ceviz tanıtım ve satış merkezi
	Taksiarhis-Yanartaş	Konser/gösteri/sergi/konferans/kültür merkezi
Efkere	Surp Stepanos	Müze-yapı/toplantı/konser
Endürlük	Agia Triada	Konser/gösteri/sergi/konferans
	Pan Agia	Sinema müzesi
Germir	Agios Teodoros	Çocuk kulübü/kadınlar için el sanatları kursu
İncesu	Agios Efstatios	Yemek salonu
Merkez	Surp Asdvadzadzin	Tahsin Özgüç Arkeoloji Müzesi
Nirze	(Adı belirlenemedi)	Gülabru-ceviz tanıtım ve satış merkezi
Özlüce	Pan Agia	Kafe
Reşadiye	Pan Agia	Gençlik kulübü
Talas	Panagia	Kültür merkezi
Tavlusun	Agios Basileos	Kütüphane/söyleşi
	Surp Toros	Kafe
Tomarza	Surp Bogos Bedros	Bilgisayar kursu
Zincidere	Protestan Kilisesi	Belediye-sergi ve okuma salonu

Üçüncü gruptaki, mimari bütünlüklerini yitiren kiliselerin; tarihi ve dini bir yapının anısına saygı gereği, niteliksiz eklerden ve kötü kullanımlardan arındırılması gerekmektedir.

Dördüncü gruptaki kilise kalıntılarının sağlamlaştırılarak korunması önerilmektedir.

Sonuçlar

Kayseri’deki 19. yüzyıl kiliseleri, yapıldıkları dönemin sosyal, siyasi ve mimari ortamını yansıtan belge değerleri ve kent dokusuna yaptıkları estetik katkıları ile önemlidirler. Bezeme ve üsluplarında izlenen Batı etkisini, kökleri Suriye

kiliselere ile ilişkilendirilebilen ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde de benzerleri görülen plan düzenleriyle buluşturmaları, bu kiliselere 19. yüzyıl Osmanlı mimarlığında özel bir yer kazandırmaktadır.

Bu ayrıcalıklı konumları, söz konusu kiliselerin korunmasını gerektiren önemli etkenlerdendir. İşlev ve kullanıcılarını yitirmiş olmaları ise, korunmaları konusunda daha da duyarlılıkla ele almayı zorunlu kılar. Kiliselerin, mimari bütünlüklerini zedelemeyen ve buldukları yerleşimlerin sosyal yapıları içinde etkin bir yer edinmelerini sağlayan yeni işlevlerle yaşatılmaları, bu yapıların korunması için bir araç olarak benimsenmelidir.

Kaynaklar

- Alboyacıyan, A., (1937). *Badmootiun Hye Gesaria*, Cairo.
- Çadırcı, M., (1997). *Tanzimat döneminde Anadolu kentlerinin sosyal ve ekonomik yapısı*, TTK Basımevi, Ankara.
- Erkiletlioğlu, H., (2000). Kayseri'nin tarih boyunca uğradığı istila ve afetler, *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Erciyes Üniversitesi, 06-07. 04. 1996, 153-164.
- İlter, F., (1977). Kayseri-Tomarza gezisi üzerine notlar ve Mikdat Dede Türbesi, *Anadolu* 18, 1974'ten Ayrı Basım, Ankara.

- Karaca, Z., (2001). *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum kiliseleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Karaca, Z., (2002). Rum Ortodoks kiliseleri, *Görüş Dergisi*, **52**, İstanbul, 72-78.
- Krautheimer, R. (1965). *Early Christian and Byzantine architecture*, Baltimore.
- Levidis, A., (1904). Yıllık 1905, Fener Rum Patrikhanesi Yayını, İstanbul.
- Safrastyan, A., (1966). İstanbul Ermeni Patrikliği tarafından Türkiye Adalet ve Mezaheb Nezaretine sunulmuş Ermeni kiliseleri ve manastırları listeleri ve takrirleri (1912-1913) *Ecmiyadzin*, **7**, 56-57.
- Sinclair, T.A., (1987). *Eastern Turkey: an architectural and archeological survey*, **I**, The Pindor Press, London.
- Soykan, T., (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimler*, Ütopya Kitabevi, İstanbul.
- Svajian, S., (1983). *A trip through historic Armenia*, Greenhill Publishing, Newyork.
- Teteriatnikov, N., (1988). Upper storey chapels near the sanctuary in the churches of the Christian east, *Dumbarton Oaks Papers*, **42**, 65-72.
- Tuğlacı, P., (1991). *İstanbul Ermeni kiliseleri*, Pars Yayın Ltd., İstanbul.
- Tuncer, O. C., (2002). *Diyarbakır kiliseleri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayını.
- Türkmen, K., (2000). Kayseri'nin şirin ilçesi Talas, *Sanatsal Mozaik*, Çekül Vakfı Yayını, 24-37.